

Prof. dr hab. Janusz Czebreszuk
Wydział Archeologii
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Opinia
dotycząca dysertacji pt. „Middle and Late Bronze Age rock-cut tholos-type chamber tombs in south-eastern Sicily in a landscape perspective” (Warszawa 2023)
autorstwa
pani magister Katarzyny Żebrowskiej

Uwagi wprowadzające

Dysertacja mgr Katarzyny Żebrowskiej zatytułowana „Middle and Late Bronze Age rock-cut tholos-type chamber tombs in south-eastern Sicily in a landscape perspective” powstała w 2023 roku na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem prof. dr hab. Kazimierza Lewartowskiego (UW) i Prof. Pietro Maria Militello z Departamentu Nauk Humanistycznych Uniwersytetu w Katanii.

Mgr Katarzyna Żebrowska mimo swojego młodego wieku, jest osobą rozpoznawaną w światowym środowisku egeistów. Zarówno licencjat, jak i magisterium zrealizowała z archeologii (specjalizacja: archeologia egejska) na Uniwersytecie Warszawskim. Jej zainteresowania, poza problematyką obrządku pogrzebowego społeczeństw epoki brązu w południowych Włoszech, koncentrują się także na zagadnieniach związanych z wółkiennictwem społeczeństw epoki brązu w strefie śródziemnomorskiej. Mgr K. Żebrowska posiada, jak na doktorantkę, bogaty dorobek naukowy. Jest autorką co najmniej 13 artykułów wydanych w większości za granicą i w językach obcych. Ma wyjątkowo rozległe dokonania edytorskie, bowiem jest redaktorem 6 tomów zbiorowych. Godna wyróżnienia jest też aktywność organizacyjna Doktorantki, co widać chociażby w postaci organizacji kilku sympozjów międzynarodowych. Mgr K. Żebrowska brała udział w wielu projektach terenowych realizowanych w Polsce, Grecji, Włoszech, Hiszpanii, Ukrainie i Libii. Kierowała też jednym projektem NCN (Preludium, lata 2017-2018) i była wykonawcą w kilku innych. Prowadziła także zajęcia na kierunku archeologia na Uniwersytecie Warszawskim. Dorobek mgr K. Żebrowskiej jest więc bardzo bogaty i wieloaspektowy, wyróżniający się w porównaniu z innymi doktorantami.

Ocena merytoryczna

Przekazana mi do oceny praca dotyczy archeologicznych źródeł nieruchomych (grobowce komorowe szczególnego typu) i ich miejsca w krajobrazie kulturowym. Autorka zasadniczo nie zajmuje się więc takimi zagadnieniami, jak: artefakty znalezione w tych grobowcach, relikty zwierząt (archeozoologia) i kości ludzi (antropologia) chowanych w badanych grobowcach, techniki budowlane pracy w kamieniu itp. Niewątpliwie istotną przyczyną tego podejścia jest faktyczny stan rzeczy, ponieważ zdecydowana większość grobowców będących przedmiotem badań została obrabowana już w starożytności. Niemniej jednak w niedużym procencie tych grobowców zachowały się artefakty składane ze zmarłymi (por. Rozdz. 7), które mogą wnosić istotne informacje przydatne na etapie podsumowującym/interpretacyjnym.

Tematem dysertacji jest jedna kategoria typologiczna grobowców występujących w środkowej i późnej epoce brązu w regionach głównie południowo-wschodniej części Sycylii. Było to więc

zjawisko jednoznacznie lokalne, ale jego koneksje genetyczne daleko wykraczają poza wzmiankowany obszar, co powoduje, że to „lokalne zjawisko” wprowadza nas w problematykę zagadnień rozgrywających się co najmniej na obszarze całego centralnego i wschodniego Śródziemnomorza. W tym tkwi potencjał poznawczy pracy, która może rzucić więcej światła na takie zagadnienia jak dynamika powiązań kulturowych środkowego (Włochy) i wschodniego (strefa egejska w czasach mykeńskich) Śródziemnomorza czy znaczenie w tym procesie czynnika migracji (w obu kierunkach).

Centralnym tematem pracy jest typ grobowców o długiej nazwie rock-cut tholos-type chamber tomb, co można przetłumaczyć w ten sposób: wykuty w skale grobowiec komorowy w typie tolosu. Ma on podobną strukturę do tolosów świata mykeńskiego ale też i do tamtejszych grobowców komorowych. Analizowane grobowce składają się z komory i ze stomionu a czasem także z dromosu. Najbliższe nim, zarówno typologicznie, jak i rozmiarowo są grobowcom komorowym, ale w całości lub częściowo wykuto je w litej skale, w przeciwieństwie do tolosów mykeńskich, jak i grobowców komorowe, które były konstruowane z płyt kamiennych. Z tolosami wiązał je przede wszystkim kształt (profil) komory grobowej o ostrołukowym przebiegu (pseudokopuła). Jest to w sumie forma typologiczna łącząca w sobie cechy lokalne (np. zewnętrzny dziedziniec, spektakularna fasada czy technika wykuwania grobowców w skale) i cechy egejskie (np. ogólna struktura czy ostrołukowy profil komory grobowej). Stąd też jej długa, skomplikowana nazwa, która jednak najlepiej oddaje wszystkie niuanse typologiczno-genetyczne związane z omawianą kategorią typologiczną.

Autorka zebrała w swojej pracy wszystkie znaleziska związane z analizowanym typem grobowców. Na Sycylii jest ich w sumie 192. Dane te pojawiają się dopiero w Rozdz. 7. Najpierw na str. III, a następnie w tabeli 12 na stronie 146. W tym samym miejscu otrzymujemy inne ważne informacje, dotyczącą dyspersji znalezisk. Może byłoby przydatne, by te kluczowe informacje, przynajmniej w ogólnej wersji, znalazły się także na początku dysertacji.

Opiniowana praca składa się z dwóch tomów. Pierwszy, o niebagatelnej objętości 330 stron maszynopisu obejmuje tekst pracy (279 stron), bardzo bogatą bibliografię (na 46 stronach) oraz podziękowania i dwa załączniki/aneksy (A i B). Druga część zbiera obfity zasób ilustracyjny z dość skomplikowanym systemem numeracji (por. s. 11). Do Rozdz. 5 włącznie jest ona ciągła, od ryc. 1 do ryc. 114. Osobną numerację posiadają Rozdz. 6 i 7. Jest ona zasadniczo inny, a mianowicie organizują ją numery kodowe poszczególnych stanowisk/grobowców (z zapisem rzymskim i arabskim). Często pod jednym numerem jest wiele rycin pokazujących wielostronnie dane zagadnienie (publikacje źródłowe, lokalizacyjne, czy dokumentacja fotograficzna badań terenowych Autorki). Nie sposób więc dopełnić kronikarskiego obowiązku i podać ogólną liczbę rycin. Jest ich po prostu bardzo dużo.

Część tekstową dysertacji inauguruje ogólne wprowadzenia (Rozdz. 1) informujące m. in. o celu i strukturze pracy, jak też (Rozdz. 1.3) prezentujące tradycje nazewnictwa związane z tematyką sepulkralną, powstałe zarówno w greckiej jak i włoskiej archeologii i używane po dziś dzień. Jest to bardzo pożyteczny przegląd terminologii na styku trzech języków: greckiego, włoskiego i angielskiego.

W dalszej kolejności Autorka skupia się na aspekcie metodycznym i metodologicznym (Rozdz. 2). Koncentruje się tam przede wszystkim na metodach badań nad krajobrazem archeologicznym, jak też deklaruje fenomenologiczną perspektywę metodologiczną w badaniach nad krajobrazem kulturowym. W tym miejscu pozwolę sobie na dwa komentarze. Metodologia jak i metodyka ma wymiar powszechny w danej dyscyplinie. Nie ma innej metodologii w archeologii śródziemnomorskiej czy pradziejowej. Dlatego też uważam za uchybienie całkowite pominięcie (por. s. 33) dorobku archeologii krajobrazu dynamicznie rozwijanej w Polsce od wielu lat na bazie

danych środkowoeuropejskich (przykład z ostatnich lat, por. monografia dr. M. Stróżyka „Pejzaż z kurhanami”, Poznań 2019, dotycząca epoki brązu i zawierająca cały pakiet metodyczno-metodologiczny charakterystyczny dla współczesnej archeologii krajobrazu; tam też szersza literatura przedmiotu). I jeszcze jedna propozycja uzupełnienia bibliograficznego. Na str. 49 Autorka prowadzi rozważania o sposobach pojmowania czasu we wczesnych cywilizacjach. Proponuję oprócz je także na klasycznej monografii prof. K. Pomiana „Porządek czasu” (oryginalna wersja po francusku, tłumaczenie polskie wydane w Gdańsku w 2014 roku).

W Rozdz. 3 przedstawiono stan badań nad epoką brązu na Sycylii, skupiając się zwłaszcza na jej pd-wsch. części. Jest to świetnie udokumentowana bibliograficznie i bardzo dobra merytorycznie część analizowanej pracy, zawierająca pełną i aktualną panoramę tego zagadnienia.

Problematyce powiązań regionów południowych Włoch ze światem egejskim poświęcono Rozdz. 4. Zawiera on zwięzłą rekapitulację dotychczasowej wiedzy, ale przeprowadzoną nienagannie pod względem merytorycznym, co ujawnia szeroką wiedzę Autorki na temat epoki brązu w całej strefie śródziemnomorskiej.

W Rozdz. 5 Autorka opisała wewnętrzne zróżnicowanie typologiczne badanego rodzaju grobowców. Jest to propozycja, która najpełniej porządkuje typologię tego zagadnienia i powinna stać się podstawowym narzędziem w przyszłych badaniach nad wykutymi w skale grobowcami komorowymi w typie tolosu.

Podstawową pod względem merytorycznym część pracy stanowią Rozdziały 6 i 7, które zawierają przede wszystkim opisowe katalogi znalezisk w podziale na stanowiska archeologiczne, osobno dla strefy egejskiej (Rozdz. 6) i osobno dla Sycylii (Rozdz. 7). Razem z Tomem II (ilustracyjnym) oraz Aneksami A (tabelaryczna forma katalogu dla Egei) i B (tabelaryczna forma katalogu dla Sycylii) tworzą jedną całość, skupioną na wieloaspektowym opisie i analizie wszystkich znalezisk wykutych w skale grobowców komorowych w typie tolosu z Egei i Sycylii.

Rozdz. 7 ma też poszerzone podsumowanie (por. Rozdz. 7.3. „Analyses and results”), Zawiera ono rozbudowaną i systematyczną (liczące prawie 50 stron) analizę znalezisk i zbiera wnioski z Rozdz. 7. Jestem przekonany, że jest to podrozdział, który można uznać za najważniejszą część dysertacji o charakterze syntetyzującym.

Pracę zamyka Rozdz. 8, który liczy tylko 4 strony. Jest to więc formalne podsumowanie/zakończenie, a nie rozdział zbierający w jeden model eksplikacyjny wątki merytoryczne poruszone we wszystkich poprzednich rozdziałach dysertacji. Przykładowo takie kwestie jak: co nowego praca ta wniosła do uporządkowań typologicznych dotyczących form grobowców używanych w epoce brązu, jak dalece zmodyfikowała dotychczasową wiedzę dotyczącą społeczeństw epoki brązu w pd-wschodniej części Sycylii, ich kontaktów ze strefą egejską, czy też: czy/co te kontakty zmieniały w strefie egejskiej?

Niewątpliwie, o czym wzmiankowałem wyżej, najcenniejszą częścią pracy jest Rozdz. 7.1 - 7.2. Wspólnie z tomem II (w części dotyczącej Rozdz. 7) i Aneksami B tworzą one jedną całość, gdzie w formie opisowej, powiązanej z niezwykle bogatym materiałem ilustracyjnym i wspartej ujęciem tabelarycznym, ukazano wszystkie zachowane wykute w skale grobowiec komorowy w typie tolosu. Część ta jest oparta na dogłębnej kwerendzie bibliotecznego i archiwalnego źródeł całkowicie nie znanych, mało/wycinkowo znanych lub znanych tylko w języku włoskim. Część ilustracyjna jest bardzo bogata i składa się z rycin archiwalnych, ale także jest wynikiem własnych badań terenowych Autorki. Ich ważna merytorycznie dokumentacja fotograficzna jest istotną składową omawianej części dysertacji. To wszystko razem: wyniki kwerend, własne badania terenowe Autorki i wzorcowa ich dokumentacja fotograficzna, tworzą pełne kompendium wiedzy na temat wykutych w

skale grobowców komorowych w typie tolosu na obszarze południowo-wschodniej Sycylii. Wysoka wartość merytoryczna omawianej części dysertacji nie podlega dyskusji. Jest to niewątpliwie dzieło zawierające najpełniejszą wiedzę na ten temat w literaturze światowej. Pokazuje ona także ważne cechy Autorki, jako młodego naukowca: pracowitość, systematyczność i bardzo dobrą samoorganizację, zarówno w badaniach archiwalnych, jak i terenowych.

Z opisu zaprezentowanego przez Autorkę wyłania się zróżnicowany obraz analizowanego zagadnienia. Wykute w skale grobowce komorowe w typie tolosu były integralnym elementem krajobrazu funeralnego badanych społeczeństw. Najczęściej wchodziły w skład większych całości - cmentarzysk, które zgodnie z długotrwałymi tradycjami miejscowymi, budowano w pobliżu osad, zazwyczaj poniżej ich lokalizacji. Wkuwano je w zboczach o różnym nachyleniu, co skutkowało daleko idącymi różnicami w widoczności. Niektóre grupy grobowców były widoczne z dużych odległości a widok z nich też obejmował rozległe obszary. Inne, usytuowane na łagodnych zboczach, były wprost ukryte i trzeba było mieć wiedzę (być miejscowym), by do nich dotrzeć. Były też grobowce, które wykuwano w odległości od innych grobów, poza cmentarzyskami. Ich pozycja krajobrazowa była więc wyraźnie wyizolowana.

W świetle przytoczonych wyżej danych trochę szkoda, że Autorka nie wykorzystwała potencjału informacyjnego tak pieczołowicie przez nią zebranych i zbadanych źródeł do pogłębionej interpretacji społecznej, politycznej i religijnej społeczności z pd-wsch części Sycylii w kontekście relacji ze strefą egejską (Mykeńczykami).

Możliwe, że w jakimś stopniu przyczyną tej sytuacji była przyjęta w dysertacji formuła metodologiczna. Można określić ją jako tradycyjną, typologiczną i opisową w ramach archeologii śródziemnomorskiej. Podkreślę od razu, że pojęcia: „tradycyjny”, „typologiczny” czy „opisowy” nie mają tu charakteru oceniającego. Określają tylko perspektywę metodologiczną Autorki, a warto w tym miejscu podkreślić, że dla archeologii śródziemnomorskiej właśnie to „tradycyjne” podejście wykazują ciągle duży potencjał poznawczy, co zresztą bardzo dobrze pokazuje oceniana dysertacja.

W tytule dysertacji podkreślono, że koncentruje się ona przede wszystkim na aspekcie krajobrazowym. Archeologia krajobrazu jest aktualnie jedną z najbardziej dynamicznie rozwijającej się gałęzi naszej dyscypliny. Ma też dobrze wykształconą, swoją własną metodologię, która oparta jest na GIS. Z mojej perspektywy trochę szkoda, że Autorka nie zastosowała środowiska GIS z pakietem analiz m. in. widoczności, stopnia nachylenia, ekspozycji, podłoża geologicznego, glebowego i itp. Podkreślona w tytule perspektywa badań odwołująca się do kontekstu krajobrazowego dobrze się do tego nadaje. W efekcie postulowanej zmiany zasadniczej przebudowie uległaby struktura danych, będących efektem dysertacji. Mielibyśmy do zastosowania więcej modeli i danych liczbowych natomiast mniej opisowych i jakościowych. Zarządzanie takimi danymi jest łatwiejsze i - co więcej - podlega bardziej rygorystycznym procedurom w procesie oceny ich wartości poznawczej. Przykładowo: sprzęgnięte z GIS statystyczne testy oceny prawdopodobieństwa zaistnienia badanych zjawisk pogłębiałyby intersubiektywizację wyników dysertacji.

Proponowana tu inna perspektywa metodologiczna na pewno rzutowała by także na strukturę całej pracy. Ewoluowałaby ona w kierunku czterostopniowego klasycznego schematu empirycznego: (1) aktualny stan wiedzy na temat badanego zagadnienia (2) zebranie bazy źródłowej (w tym katalog) (3) wielozakresowa analiza źródeł i (4) synteza wyników analizy źródeł i dotychczasowej wiedzy w ramach nowego modelu eksplikacyjnego.

Omawiana propozycja mogłaby też zminimalizować jeszcze jeden mankament, jakim jest potwarzenie pewnych danych oraz odwoływanie się do informacji, które znajdują się w dalszych

częściach pracy, co jest z reguły związane ze stosowaniem opisowej metody analizy danych jak też z fenomenologiczną metodologią.

Podsumowując dotychczasowe uwagi na temat dysertacji można stwierdzić, że:

- zawiera ona pełną literaturę przedmiotu dotyczącą zagadnienia wykutych w skale grobowców komorowych w typie tolosu na Sycylii,
- obejmuje katalog wykutych w skale grobowców komorowych w typie tolosu operujący informacjami na temat każdego grobowca, które są najbardziej dokładne w dostępnej literaturze przedmiotu,
- zawiera pełne dane o liczbie, dyspersji i charakterze typologicznym wykutych w skale grobowców komorowych w typie tolosu w strefie egejskiej,
- w wersji opisowej przedstawia krajobrazowy aspekt każdego znaleziska i porządkuje je w kilka kategorii adekwatnie opisujących krajobrazotwórcze (w sensie krajobrazu kulturowego) znaczenie poszczególnych grobowców lub ich cmentarzysk.

Autorka nie ustrzegła się przed popełnieniem drobnych błędów lub kwestiami budzącymi wątpliwości. Wspomnę kilka z nich.

Na str. 21 Autorka powołuje się na jedną z prac F. Tomasello nie cytując żadnej z nich (w Bibliografii na końcu Tomu I jest 8 prac tego autora). Z podobnym problemem mamy do czynienia na s. 34, gdzie Autorka stwierdza, iż dwojaki (natura i kultura) wymiar krajobrazu w archeologii jest wciąż podstawowym paradygmatem i nie cytuje żadnej literatury na poparcie tej tezy.

Dlaczego w Rozdz. 3.1.3 brak podrozdziału „Socio-political structure”, choć ta problematyka jest omawiana dla wszystkich innych etapów epoki brązu? Może coś przeoczyłem?

W konstrukcji Rozdz. 5 jest drobny błąd strukturalny. W jego podrozdziale 5.1. „Rock-cut toloi” jest tylko jeden podrozdział: 5.1.1. „South-central and western Sicily”.

Pewne niejasności rysują się w kwestii datowania znalezisk z Kefalonii (por. Rozdz. 6.2.2.). Znaleziska z Metaxata datowane są na LHIIIA-B (Tab. 7), LH IIIB-C i później (s. 125, całe stanowisko), LH IIIA-B (moment powstania) i IIIC (użytkowanie), (s. 126) i na LH IIIA-B (s. 127). Z kolei Parisata jest datowana na LH IIIC (Tab. 7), LH IIIA2-B (s. 125, całe stanowisko) i znów na IIIA2-B (s. 126).

Sumując dotychczasowe uwagi chcę podkreślić, że pani mgr Katarzyna Żebrowska jest badaczką o pokaźnym dorobku naukowym, bezapelacyjnie ponadprzeciętnym, jak na status doktorantki. Należy uznać ją za jedną z najlepszych specjalistek od badań nad epoką brązu w południowej Italii. Dysertacja wykazała też, jej ekspercką wiedzę w odniesieniu do form obrządku pogrzebowego nie tylko na Sycylii. Co więcej, Kompetencje doktorantki wykraczają ponad zagadnienia ujęte w dysertacji, obejmując także problematykę włókiennictwa starożytnego. Mgr. K. Żebrowska jest także osobą aktywną na polu dydaktycznym i organizacyjnym, gdzie może się poszczycić wieloma sukcesami, jak chociażby organizacja kilku sympozjów międzynarodowych i bogaty dorobek edytorski. W środowisku naukowym już jest badaczką rozpoznawalną, zarówno w gronie egeistów, jak i szerzej - wśród archeologów śródziemnomorskich epoki brązu. Mgr K. Żebrowska zdobyła już rozległą wiedzę, a swoimi kompetencjami obejmuje wszystkie zakresy aktywności charakteryzujące dojrzałego naukowca, gotowego do samodzielnego rozwiązywania kluczowych zagadnień w swojej dyscyplinie. Lektura dysertacji doktorskiej mgr. K. Żebrowskiej uzmysłowiła mi ponadto, że jest badaczką wszechstronną (spełnia się zarówno w pracy gabinetowej, jak i terenowej), rzetelną i pracowitą, dobrze zorganizowaną i umiejętnie planującą skomplikowane prace związane z przygotowaniem dużej monografii. Co więcej, jak już sugerowałem wyżej, jest badaczką zdolną do kreowania zadań merytorycznych ważnych dla archeologii i znajdującą drogi, by je z sukcesem rozwiązywać.

Pojawiające się w tej recenzji uwagi polemiczne wynikają przede wszystkim z różnicy perspektyw metodologicznych w uprawianiu archeologii, jaka istnieje między nami, co uznaję za sytuację

normalną, a nawet powiem: pozytywną dla rozwoju naszej dyscypliny. Elementy polemiczne traktują w wymiarze dyskursu, który toczy się w archeologii. Ale w sumie gorąco przekonywałbym Autorkę do przyjęcia pakietu GIS w jej przyszłych badaniach nad przemianami krajobrazu kulturowego.

Sekwencja końcowa

Sumując powyższe rozważania, oparte nie tylko na lekturze dysertacji ale też na pozostałych elementach dorobku mgr K. Żebrowskiej uważam, że przedłożona przez nią praca pt. „Middle and Late Bronze Age rock-cut tholos-type chamber tombs in south-eastern Sicily in a landscape perspective” jest oryginalnym, twórczym dziełem naukowym i spełnia wszelkie warunki dysertacji doktorskiej określone w paragrafie 186 i 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 roku „Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce”. Wnoszę więc o dopuszczenie pani magister Katarzyny Żebrowskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Osieckie 28.01.2024

Janusz Ciebuski